

SABRI HAMITI

MARTIN CAMAJ I FILLIMIT

1. *Bioletra* e Martinit

Poezinë e Martin Camajt e kam njohur që fëmijë, madje para se të nis të lexoj. Ky ishte paradoksi i komunikimit letrar në botën ku po rritesha. Pyetjes “Cili libër ju lidh më shumë me fëmijërinë tuaj?”, që ma kanë bërë Dhurata Shehri e Persida Asllani para tre vjetësh, iu përgjigja: “*Kanga e vërrinit* e Martin Camajt. E kishte marrë dhuratë shkolle motra ime e madhe pasi kishte dalë shkëlqyeshëm në mësim. Ajo e lexonte librin me zë derisa e mësoi përmendësh. Edhe unë bashkë me të, ngase ende nuk dija shkrim e lexim.”

Më vonë kam kuptuar që mrekullimi im me këtë libër ishte njëherësh universal dhe i veçantë. Së pari, për faktin se fjalët e gjalla dhe kuptimet mund të shenjohen me shenja në letër. Së dyti, për vetëdijen që këto kuptime e ndjesi lidheshin me jetën e familjes dhe të mjedisit tim. Është kjo hyrje në zbulimin e mrekullitares. Ndoshta, edhe më saktë, hyrje në aventurën e vetënjohjes¹.

Edhe sot e përherë, poezitë e para të Martinit më lidhin me fëmijërinë, me zbulimin e me vetënjohjen, nëpërmjet atij leximi nismëtar plot ndjesi e identifikim të plotë. Dhe ky identifikim, qoftë dhe i ruajtur si kujtim, është dëshmi që kthimi në kohën e fëmijërisë është hyrje në kohën e përjetshme të poezisë, si për poetin, ashtu dhe për lexuesin. Është burimi që nuk shterret. Prandaj libri i parë ka kaq rëndësi për poetin si bërthamë e përjetshme e poezisë së tij të mëvonshme, por dhe për lexuesin si pikë e fuqishme mbështetëse për të kuptuar poezitë e mëvonshme. Është ky një proces identifikimi që lidh përgjithnjë *bioletrën* e shkruesit me *bioletrën* e lexuesit.

(Martin Camajn si poet e kam lexuar një gjysmë shekulli, kurse Martin Camajn si person e kam takuar mbas një gjysmë shekulli në Prishtinë. Po kjo duhet të jetë temë tjetër.)

¹ *Jep ai që ka. Kush nuk ka dashuron*. Gazeta e së shtunës, Nr. 10, 13-19 janar, 2007, Tiranë, f. 25

2. *Lahuta e Fyelli*

Dy librat e parë poetikë *Nji fyell ndër male* (1953) e *Kanga e vërrinit* (1954) Martin Camaj i botoi në Prishtinë. Në të dy titujt, figura themelore në substantiv *Fyelli* e *Kanga* lidhen me figurën e *Malit* dhe variantet e tij. Atëherë, këtë mënyrë figurimi nuk kemi si të mos e lidhim me një trashëgimi letrare, një kujtesë letrare veriake e shkodrane: *Lahuta e Malcis* e Gjergj Fishtës dhe *Hija e Maleve* e Ernest Koliqit. Duke pasur në mendje një elementaritet poetik me ngjyrim mjedisor, që identifikohet me figurën e *Malit*; po këtu shohim dallimin e madh, që prodhon një strukturë tjetër letrare me karakterizim të fortë. Edhe *Fyelli*, edhe *Kanga*, edhe *Lahuta* janë të maleve, mirëpo *Lahuta* (e Fishtës) të çon nga epika, kurse *Fyelli* e *Kanga* (e Martin Camajt), nga lirika. Dhe këto figura identifikuese tregojnë përgjithmonë Fishtën epik e Camajn lirik.

Këtë do ta shohim brenda në thurjen e tekstit të Martinit. Në vjershën nistore të librit të parë *Nji fyell ndër male*, poeti i bën thirrje *Fyellit*, si vetes së dytë, alteregos:

*O fyell, që nëpër male tona t'lashta
Kumbon ndër duert e shkathta të blegtorit,
Dirgu një herë ndër këto vende t'rrashta
Bashk' me i këndue një kangë malësorit.*²

Në librin *Kanga e vërrinit*, vjersha *Lahuta e vjetër* nis me një ton melankolik:

*Lahuta pushon në trá
pse mixha ka vdekë ka mot
e nipat s'dijnë me i rá.*³

E pra, çfarë paska mbetur në shpirtrat e nipave? Ka mbetur “nji tingull për kangën e ré”, që do ta këndojnë tashti me fyell nipat e Martinit.

3. Struktura e Stili

Libri i parë i Camajt, *Nji fyell ndër male*, ka trajtën e një poeme lirike me temë themelore dashurinë e me personazhe Lulin e Zanën. Pesë vjershat e para: *Fyelli*, *Katundi*, *Qarri*, *Mokna*, *Kroni* shenjojnë pikat identifikuese të mjedisit, kurse pjesa tjetër është tregim lirik për lindjen, rritjen e shpëtimin (kurorëzimin) e dashurisë duke ikur, në çambientim. Duhet të shpërthehen kufijtë e autenticitetit (fisit), normës morale, për t'u realizuar dashuria individuale. (Duhet të vdesë *nana!*) Se dashuria brenda

² Martin Camaj, *Nji fyell ndër male*, Mustafa Bakija, Prishtinë, 1953, f. 7

³ Martin Camaj, *Kanga e vërrinit*, Mustafa Bakija, Prishtinë, 1954, f. 41

fisit është dashuri e ndaluar. Poema e Martinit strukturalisht bëhet e afrueshme me poemat romantike bukolike të De Radës e të Skiroit, apo në ndonjë pikë edhe të Mjedjes.

Te libri i dytë, *Kanga e vërrinit*, vjersha nis të ndryshojë strukturalisht, duke anuar edhe nga temat shoqërore. Mirëpo, në të dy librat, që në tituj të vjershave, zotëron një *dëftim* karakterizues i formës: *Tingujt e parë*, *Tingujt e muzgut*, *Kanga në mjesditë*, *Balada mbi rrasë*, *Kanga e korrtares*. Edhe më këmbëngulës është gjakimi për të treguar një ndodhi, që shpallet si prosede edhe në titujt e vjershave, në trajtën: *Tregimi i vajzës*, *Kallximi i blegës së vjetër*. Kjo shenjon një mëtesë të theksuar autoriale dhe një artikulum retorik të tekstit poetik.

Edhe në variantet e mëvonshme të këtyre vjershave të fillimit, nuk duket ndonjë ndryshim thelbësor i substancës poetike. S'ka rëndësi se provohet shndërrimi i tregimit përshkrues e retorik nga abstragimi i figurës; i vargut tradicional nga vargu i lirë; s'ka rëndësi se provohet që tregimi të bëhet elipsë e krahasimi të bëhet metaforë. Po vëmë re këtu shkurt, që malli për transformime poetike i Martin Camajt nuk është shuar asnjëherë, për të njohur modele të hershme e për të gjetur modele të reja, mirëpo substanca poetike duket se ka mbetur kjo e fillimit në librat e parë. Prej këtej duken kaq të rëndësishme për gjithë veprën e tij poetike. Kjo do të vërehet edhe më vonë kur Camaj bëhet stilist më i kultivuar. Figurat elementare, që shpesh karakterizojnë shpejt, madje japin pamje psikologjike, do të mbeten zbulime e të paprekshme edhe në modelimet formale të mëvonshme:

Amën e pashtershme, o krue, e kê ndër gjije

Të dheut.

(Nji fyell ndër male, f. 15)

Si vigaj, që luftën presin varg

Majet duken rresht n' një drit' të zbetë.

(Nji fyell ndër male, f. 27)

Dy her' gjeth't lisi shkundi

(Nji fyell ndër male, f. 39)

N'maje kû bari del përzi me borë

(Nji fyell ndër male, f. 45)

Provuen së bashku një gjâ, që s'del prej goje

Dhe shpirti i t'rijve u knaq

(Nji fyell ndër male, f. 67)

N'heshtje, si mlojsa mbi foshjen që fjet.

(*Kënga e vërrinit*, f. 8)

*Lulja krye-ulun andrron
livadhet që la.*

(*Kënga e vërrinit*, f. 13)

Pra, karakteristikë e pandryshueshme dhe identifikuese e poezisë së Martinit është kokrra e substancës autentike poetike dhe figura e parë elementare, jo ushtrimi retorik, strofa tradicionale, vargu dantesk, tingëllima apo përthyerja dhe kërkimi i modelimit të mëvonshëm modern. Me gjasë kjo i detyrohet shumë një vetëdijeje të hershme të moralitetit të rrënjës, të cilën Camaj do ta bëjë më të dukshme në një vjershë të botuar më vonë, te vëllimi *Njeriu me vete e me tjerë* (1978), me titull

TREGIM I THJESHTË

*Due me fluturue mbi bjeshkë me pëllumba,
i thash tim vëllau gjak-nxehtë.*

“S’asht ajo punë për ne!”

S’kuptove, i thashë, due me shkue ndër këndime.

Latinishtja - tha - s’asht punë për ne:

mëso gjuhën e gjarprit ma parë!”

Im vëlla gjak-nxehtë,

gjashtë vjeç dinte me ngulë fluturimthi

bizin në dhë,

dhetësh - tri pëllambë mbi krye thikën

në drunin e njomë. Si ma njofti menden

befas nisi të pleqnojë e tha:

“Dy duer na jemi e një krye, po i ndajmë na punët:

unë shpatën - ti pendën!”

(*Njeriu me vete e me tjerë*, f. 82)

Kjo vjershë dëshmon që për Martin Camajn poet, *tregimi i thjeshtë*, përgjithmonë mbeti *tregim themelor*, jo vetëm si letër (letërsi) por edhe si *Bioletër* (jetë dhe letërsi), pra jo vetëm formë dhe model, por dhe domethënie e moralitet, tanimë i parë jo vetëm si porosi e trashëgimisë, por i provuar me përvojën vetjake. Latinishtja e gjuha e gjarprit se si do të bashkëjetojnë në poezinë shqipe të Martin Camajt.

4. Leximi i parë

Librat e parë poetikë të Martin Camajt të botuar në Prishtinë, duke qenë librat e parë poetikë të letërsisë së re të këtij qerthulli letrar e kulturor, kanë marrë vetvetiu një status të veçantë. Edhe leximi i tyre ka qenë më tepër identifikues sesa kritik. Tekstin e parë kritik për librin *Nji fyell ndër male* e ka bërë në trajtë të parathënies së librit, Vojislav Dançetoviç, profesor i albanologjisë në Beograd. Teksti i tij mban shenjat e shkrimit përurues të librit të poetit të ri (atëherë Martini ishte 27 vjeç), si dhe shenjat shoqërore e ideologjike të kohës, në radhë të parë duke përmendur një kriter letrar vlerësues: realizmin, por edhe një shenjë dalluese ideologjike, absolutin e përparimit. Shkruesi i parathënies vëren lidhjet e poezisë me mjedisin; veprën e quan *realiste*, por që “ep një përshtypje romantizmi”. Ai shquan tonin lirik të poezisë, vëren lidhjet asociative të këngëve në një strukturë tematike themelore, për të theksuar: “këto kangë formojnë me tone të ndryshëm një simfoni pastorale, jehonë e jetës baritore të malit”. Ai thekson se poezia e Camajt ka “efekte artistike” dhe të impresionon me gjuhën e pastër e me fjalorin; për ta vlerësuar veprën si “kontribut për *leteraturën e ré shqipe*”.

Ky konstatim i fundit lidhet më fort me atë që e quajtmë më parë lexim identifikues, se sa me një lexim kritik. Leximi kritik mbeti i munguar për shumë dhjetëvjeçarë për shkak të statusit socio-qytetar të Martin Camajt (si i mërguar i përjetshëm). Le më të flitet pastaj për një relacion të veprës së tij me letërsinë shqipe. Se ky relacion letrar u bë produktiv, në nivel identifikimi, sidomos në poezinë shqipe të pastajme në Kosovë. Vepra letrare e Camajt ka ndikuar në veprën letrare të Din Mehmetit, Anton Pashkut, Azem Shkrelit. Madje, Shkreli, në një takim letrar në Prishtinë, në fillim të viteve '90 të shekullit të kaluar, ia tha përballë vetë Martin Camajt: “fajin a meritën që u bëra poet e ke ti”, duke ia pranuar hapur dashurinë letrare sivëllaut më të moçëm.

5. Poeti i Diasporës

Martin Camaj, një mërgimtar i përjetshëm, me jetë e me vepër krijoi lidhjen e fortë ndërmjet Shqipërisë, Kosovës e Diasporës shqiptare. Odiseada e tij nga Dukagjini në Shkodër, në Prishtinë, Beograd, Romë, Mynih e gjetiu mbeti e pambaruar. Ndoshta një pikë e kthimit mund të quhet ajo e vitit 1990 në Prishtinë. Po kjo odiseadë, pa fije dyshimi, është trupëzuar në vokacionin e tij poetik e në funksionin e krijimit të lidhjeve në letërsinë shqipe.

Si trashëgimtar i kulturës letrare shkodrane (Mjedja, Fishta, Koliqi), ai u bë protagonist i lidhjes së kësaj trashëgimie letrare me letërsinë moderne në Kosovë.

Si poet i mërguar, i larguar nga rrënjët e jetës së vendlindjes, ai e forcoi autenticitetin deri në nivel të kredos, madje deri në kult. Prania e autenticitetit shqiptar në poezinë e tij dhe e poezisë së tij në letërsinë shqipe ka mbetur gjithnjë një prani e mosprani, si kujtim i gjallë. Bashkë me ëndrrën e tij për kthim. Sa ka besuar në këtë lidhje e sa e ka parë poezinë esencë të kësaj lidhjeje, gati deri në mitizim, e provoi hapur kur erdhi mbas disa dhjetëvjeçarëve në Prishtinë. Duke lexuar poezinë shqipe pa pasë njohur autorët, ai tani provonte t'i rinjihte ata, nëpërmjet perceptimit të poezisë së tyre, pra të njihte karakterin e tyre, deri dhe pamjen. Një esencializim i fuqisë njohëse e identifikuese të poezisë.

Provoi sërish vetënjohjen në Prishtinë, nëpërmjet poezisë antologjike *Pastorale*, si autoportret, që si shenjë e si esencë lidh fillet poetike me fundin, duke thurur në vete dramacitetin e botëve që bëjnë të jenë të njëjta, po që ndryshojnë.

Identifikimi me *pastoralen* bëhet i vështirë, se nuk është ogiç po fëmijë i vonuar pa gojë, se blegërima është e tmerrshme, se fyelli bie thartë, se dita është në perëndim: dhe tani krijohet një *antipastorale*.

PASTORALE

*S'e ndiesha veten ogiç
po fëmijë i vonuem pa gojë
i cili mbasi iu rritën brinat
blegroi për së pari
me za kingji - tëmerrushëm!*

*E fyelli im binte thartë
në zyft e gjak udhëve
të qytetit:*

*ishte, Prandim i një dite
e binte rig shiu vjeshtor
mbi kripin tonë thijash
çeliku.⁴*

Prishtinë, 1 shtator 1990

⁴ Martin Camaj, *Lirika*, Dukagjini, Pejë, 2000, f. 716

Dhe kjo dukej që ishte ëndrra e kthimit të Martin Camajt. Tani mbetet e shtruar pyetja: a është kjo ende ëndërr e Martin Camajt?

6. Poetika gege

Martin Camaj, njohës e kodifikues i gjuhës shqipe, poet e shkrimtar, përherë shkroi në gegnisht, madje poezinë e shkroi në gjuhën e nënës, po deshëm të jemi më kratilistë. Ai hyn në plejadën e madhe të krijuesve letrarë të këtij dialekti, për të provuar me vepër fuqinë e bukurinë e tij letrare. Kështu shkroi në Diasporë edhe mbas vitit '70, kur u kodifikua shqipja standarde në Tiranë. Po nuk ishte i vetmuar. Anton Pashku mbas këtij viti e botoi në Prishtinë kryeveprën e vet, romanin *Oh*, në gegnisht. Edhe dy dhjetëvjeçarë më vonë At Zef Pllumi e botoi në gegnisht në Tiranë kryeveprën e vet letrare dokumentare *Rrno vetëm për me tregue*. Poezi, prozë, prozë dokumentare, dëshmi e mjaftueshme gjinish e vlerash letrare për të kërkuar poetikën gege sot, qoftë si kod letrar individual, qoftë si sistem shenjzues të grupit letrar, a qarkut letrar: gjithmonë në gjirin e letërsisë, ku gjuha nuk është mjet komunikimi, por gjuha e figura janë letërsia vetë.

BIBLIOGRAFI

- Jep ai që ka. Kush nuk ka dashuron*. Gazeta e së shtunës, Nr. 10, 13-19 janar, 2007, Tiranë, f. 25.
Martin Camaj, *Nji fyell ndër male*, Mustafa Bakija, Prishtinë, 1953
Martin Camaj, *Kanga e vërrinit*, Mustafa Bakija, Prishtinë, 1954
Martin Camaj, *Poezi 1953-1967*, Romë, 1981
Martin Camaj, *Njeriu më vete e me tjerë*, München, 1978
Martin Camaj, *Lirika*, Dukagjini, Pejë, 2000.

